

грудень, 2019 р.

№ 12 (753)

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВИ Й ЛІТЕРАТУРИ

Світлана ШАМРАЙ. Письмовий твір-опис за картиною в художньому стилі (6 клас)	2
Оксана ШВАЄВСЬКА. Образ рідної людини та важливість родинних цінностей (За поезіями Станіслава Чернілевського) (6 клас)	5
Наталія МЕЛЬНИК. Трагічна доля Івана та Марічки (Урок за повістю М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» у 10 класі)	9
ГОТУЄМОСЯ ДО ЗНО	
Ольга РУДНИЦЬКА. Мовно-літературні тести	13

МОВОЗНАВСТВО

Тетяна БЕЦЕНКО. Походження жанру і мови народних дум (Підсумки досліджень До мовних глибин)	16
Василь ЗАДОРЖНИЙ. Трохи про чудеса, решта ж – щодо мови	22

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І КОМПАРАТИВІСТИКА

Світлана ПІДОПРИГОРА. Українська експериментальна проза ХХ – початку ХХІ століть: художні координати До 200-річчя Пантелеймона Куліша	26
Василь ІВАШКІВ. Пантелеймон Куліш як визначна постать історико-літературного процесу ХІХ століття події	33
Олександра КАСЬЯНОВА. Пантелеймон Куліш у культурному та інтелектуальному просторі БІБЛІОТЕЧКА ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА	44
Галина НАСМІНЧУК. «Слово, стою у підніжжі твоєму...»: творчість Галини Тарасюк у реаліях українського часопростору	45
Галина ТАРАСЮК. Я маю ноги (Спомин дитинства) Авторська рубрика Віталія Радчука	53
Америка – світові: читайте Павличка! РЕЦЕНЗІЇ	54
Володимир МИКИТЮК. Цінне дослідження у франкології	58
Галина АЛЕКСАНДРОВА. Історії особливих людей із незламним духом Поетична сторінка	60
Наталія УМАНЦІВ. На престолі душі Доба у слові	61
Любов ЯКИМЧУК. Розкладання	8
Сергій ТАТЧИН. Капітан	12
Зміст журналу за 2019 рік	62

Акція для передплатників 2020!

Передплатіть журнали «ДИВОСЛОВО» чи «Бібліотечка «ДИВОСЛОВА»» (паперову або електронну версію) **на весь 2020 рік** і отримаєте подарунок (з 1 по 10 серпня 2020 року) – електронну версію Календарно-тематичного планування уроків з української мови та літератури на 2020/2021 н.р. (5-11 класи)
Щоб отримати подарунок, потрібно заповнити ФОРМУ на нашому сайті dyvoslovo.com.ua, додаючи фотокопію (сканкопію, скринкопію) квитанції про передплату.

Акція діє до 25 грудня 2019 року

УДК 821.161.2-31.09"18"П.Куліш:140.8

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Василь ІВАШКІВ,

професор Львівського національного університету ім. Івана Франка

Автор статті визначає місце П. Куліша в українському історико-літературному процесі ХІХ століття, звертаючись до оцінок видатних діячів української культури, розглядаючи формування його особистості а також докладно спиняючись на таких його недостатньо вивчених творах, як «Повість про український народ» та «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія», оскільки перша праця підсумувала Кулішеві пошуки власної історичної концепції минулого України у ранній романтичний період творчості, була яскравим свідченням активної українознавчої діяльності письменника, а друга певною мірою її продовжує «Книги буття українського народу» насамперед у плані обґрунтування ідеї морально-поетичної досконалості українського народу. Основна теза статті така: заслуги П. Куліша перед українською культурою перевершують окремі його помилки, бо творчість митця позначена універсалізмом, а сам він є яскравим зразком національного письменника.

Ключові слова: П. Куліш, формування особистості письменника, історичний роман, дослідження фольклору, переклад, кулішівка, концепція хутора, суперечливі громадсько-політичні погляди, інтерпретація постаті П. Куліша, універсалізм творчості, національний письменник.

PANTELEIMON KULISH AS AN OUTSTANDING REPRESENTATIVE OF HISTORICAL AND LITERARY PROCESS OF THE XIXth CENTURY

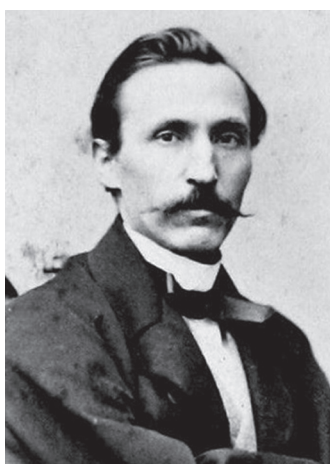
Vasyl IVASHKIV,

DLitt, Ivan Franko National University of Lviv

The present paper determines the role of P. Kulish in the Ukrainian historical and literary process of the XIXth century. The author takes into account opinions of prominent figures of Ukrainian culture and focuses on construction of the writer's identity with an in-depth study of some of his works, such as «Narration About The Ukrainian People» and «Rural Philosophy and Backwater Poetry»; the former summarizes Kulish's search for his historical conception of the Ukrainian past in the early romantic period of his creative activity and points to his intensive Ukrainian studies, the latter can be viewed as a certain continuation of «The Book of Genesis of the Ukrainian People» as it substantiates the idea of moral and poetic perfection of the Ukrainian people. The main thesis of the paper is the following: P. Kulish's merits to the Ukrainian culture precede his minor mistakes, as his creativity is universal in its nature; alongside he is a prominent representative of national writers.

Key words: P. Kulish, construction of a writer's identity, historical novel, folklore studies, translation, Kulish's spelling system, conception of the rural, contradictive citizen and political views, interpretation of Kulish's identity, versatility of his creative work, national writer.

Чоловік великої сили і волі, котрим величалась Україна, Пантелеймон Куліш (1819–1897) прожив довге і непросте життя. Разом із ним стала історією ціла суспільно-літературна епоха наполегливої боротьби української інтелігенції за утвердження права нашої національної літератури на вільний розвиток, за визнання її як невід'ємної і самобутньої частини вселенського культурного надбання. У своєму світосприйманні митець умістив величезний досвід української та світової літературно-мистецької й історично-наукової думки попередніх епох, водночас залишаючись оригінальним і самобутнім письменником, ученим, культурно-політичним діячем, для якого над усе була доля України. Творчість П. Куліша є синтезом філософсько-мистецьких ідей просвітництва, романтизму, реалізму і паралельно предтечею лі-

Пантелеймон Куліш

тературних пошуків письменників наступних поколінь.

Сприймання та інтерпретація постаті письменника мають тривалу історію та можуть бути предметом окремої студії – тут подам лише кілька штрихів. Донька Михайла Старицького Оксана Степченко, згадуючи про Стару громаду, писала, що гурток мав завдання «збагачувати українську літературу не лише своїми власними творами, а й перекладами класиків з чужих мов. В цьому відношенні великий вплив на них мав Пантелеймон Куліш» [33, с. 321].

Автор «Чорної ради» був цікавий і для Лесі Українки. За свідченням Климента Квітки, Леся саме Куліша вважала «настоящим письменником» і «своім учителем, казала, що до самого пізнього

періоду в дитячі літа ніхто не мав на неї такого впливу, як читання Куліша» [33, с. 230].

Хрестоматійними стали слова М. Коцюбинського, котрий, організовуючи у 1901 р. видання альманаху «Дубове листя», присвяченого Кулішеві, звернувся до Івана Франка, Ольги Кобилянської, Панаса Мирного, Лесі Українки та інших письменників з листами, в яких дав високу оцінку спадщини митця та просив надіслати кращі свої твори для цього збірника. Ось що він писав Франкові в листі від 18 березня 1901 р.: «Минуло вже 4 роки, як помер Пантелеймон Куліш – і дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялось робити, а виступає потреба пошанувати його працю» [5, с. 258].

Для М. Хвильового П. Куліш був «ідеальним революціонером-громадянином», якого «можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента» [37, с. 473].

Письменник мав заслужений авторитет у літературних колах, його книжки і статті завжди викликали значний резонанс. Його прибічників і противників вражали блискуча ерудиція, нетрадиційність, парадоксальність мислення «гарячого Куліша», але водночас дивували різкі висловлювання щодо історії й культури України, її окремих діячів (наприклад, Тараса Шевченка)¹. Усе це позначилося на творчій та життєвій долі літератора, якого Микола Євшан називав однією «з тих виїмкових у нас “праведних душ”, яких життя стало дійсною трагедією через варварство земляків» [4, с. 47].

Про Шевченкове сприймання П. Куліша свідчить зокрема те, що поет, перебуваючи у Нижньому Новгороді після повернення із заслання, роздумував, кому показати свої невеличкі твори: «Максимович – тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он, хотя и жестоко, но иногда скажет

¹ Климент Квітка згадував, що ставлення Лесі Українки «до Куліша було зовсім виняткове і може бути охарактеризоване як пієтет, змішаний з якоюсь хронічною досадою і навіть обуренням. Ніколи не могла говорити про нього спокійно, тільки завжди з глибоким розворушенням, і її розмова, ведена з палом і темпераментом, була суцільним не підтримуваним мною монологом» [33, с. 230].

правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения» [39, с. 213].

Певною ілюстрацією ставлення сучасників до письменника можуть бути слова одного з перших українських істориків літератури Миколи Петрова: «Понятно, что ни русские украинцы, ни австрийские русины, для которых писал г. Кулиш (мова про його поетичну збірку “Хуторна поезія” та публіцистичну брошуру “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”. – В. І.), не могли быть довольны его последними историческими идеями и сочинениями и отшатнулись от него, как от изменника и врага своей народности» [32, с. 296].

Михайло Лободовський мислив інакше: «Враждебные настроения украинцев мне были известны; читал я и “Пысанку” г. Мордовцева за “Крашанку русинам и полякам” (1882 г.); мне казалось, что в этих отношениях к г. Кулишу нет толерантности, деликатности, верности понимания 60-летнего борца-труженика, нет “звычайности”, как к патриарху украинофильства, как к личности, богато одаренной дарами духа, о которых Гете говорил, что они редкий дар Неба, как к труженику щирому на украинской ниве, – подобного другого я не знал из числа современных ему» [26, с. 163].

Самого письменника дуже бентежила негативна оцінка його діяльності. Ось як, за свідченням Лободовського, він реагував на подібні звинувачення: «Вот это перевод мой Шекспира на малорусский язык, <...> уже оканчиваю; первый том я уже напечатал в Галиции, да весь там он и остался, и не знаю, что там с ним... Ну, скажите, ренегат, изменник будет-ли заниматься переводом Шекспира на малорусский язык? В будущность украинской литературы я верую» [26, с. 166].

Суперечливість громадсько-політичних поглядів письменника була однією з причин вибіркості публікацій його спадщини. Ганна Барвінок зазначала, що «ее смущает то, что в писаниях П. А. Кулиша было много такого, что вызывало споры и даже, очень часто, сильные раздражения, а потому едва-ли найдется теперь кто-нибудь, кто согласился бы отпечатать эти рукописи без перемен и сокращений» [28, с. 34].

Про роль і місце П. Куліша в історико-літературному процесі написав Іван Франко написав у своїй праці «Метод і задача історії літератури»: «Перший, по моїй думці, справді національний писатель український, т. є. писатель, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею, як німець каже, in der Fühlung (в контакт). – В. І.) і йти в рівноряд з її розвоєм національним і суспільним, – се Панько Куліш» [35, с. 19].

Першою Кулішевою заявкою на статус національного письменника І. Франко вважав поему-епопею «Україна» (1843), однак основна Кулішева діяльність у цьому сенсі, за ним, настає з публікацією «Записок о Южной Руси», «Хати» та працею в «Основах» (середина 1850-х – початок 1860-х рр.). І. Франко слушно акцентував на організаційній діяльності літератора, котрий «не тільки старався зображувати суспільність українську, але силкувався розбуркати її на всіх кінцях до нового, суспільного, духового і національного життя [35, с. 18]. Отже, П. Куліш був серед тих письменників, котрі «близькі до своєї публіки, солідарні з нею в основних поглядах національних і суспільних і даючи по-своєму вираз тим поглядам» [35, с. 18].

Оцінюючи внесок Пантелеймона Олельковича в українську літературу, варто пам'ятати про універсалізм його діяльності – він талановитий письменник-романтик (прозаїк, поет і драматург), публіцист, перекладач, літературний критик, історіософ, мовознавець, фольклорист, видавець, організатор культурно-літературного процесу.

Формування творчої особистості Куліша почалося з народних пісень його матері (за свідченням письменника, вона «вміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної річі» [10, с. 236]) та спілкування із двоюрідною сестрою Лесею, котра навчила його грамоти.

Великий вплив на юного Пантелеймона справила їхня сусідка, заможна поміщиця Уляна Мужилівська, яка видавалася майбутньому письменникові чи не «царицею або богинею». Це її він згодом описав у повісті «История Ульяны Терентьевны», а роки навчання в Новгород-Сіверській гімназії колоритно змальовано в художніх повістях «Яков Яковлевич» та «Феклуша», що знаменували собою певний етап у творчому мисленні письменника й одночасно були даниною тогочасній (мова про 1850-і роки) літературній традиції. Ці три повісті, опубліковані в журналі «Современник», зауважив і позитивно оцінив Лев Толстой².

Глибоке враження на П. Куліша у час навчання в Новгород-Сіверській гімназії справила друга фольклорна збірка М. Максимовича «Украинские народные песни» (1834), про що Пантелеймон писав так: «Прочитав я її раз, прочитав удруге, втретє і поти читав, що й читати вже було не треба – всю

вивчив напам'ять. Тут то мені відкрилось, що не тільки світу в вікні – більш на дворі, і почав я з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народних та в його піснях» [9, с. 517]. Відтак, «величні образи героїв народного епосу заволоділи його думкою, і вперше прокинулася в ньому національна свідомість» [3, с. 14].

Літературні зацікавлення Куліша-гімназиста – це творчість Й.-В. Гете, а також П. Гулака-Артемовського і Г. Квітки-Основ'яненка. Особливою прихильністю у нього користувалася популярна в ті роки повість Квітки «Маруся», яку він уважав центральною у творчому доробку цього письменника [див.: 8]. Читав також твори М. Гоголя, О. Пушкіна – під впливом його роману «Евгеній Онегин» П. Куліш на засланні в Тулі написав російською мовою поему «Евгеній Онегин нашего времени».

У нетривалий період навчання в Київському університеті (1839–1840 рр.) митець близько зійшовся із М. Максимовичем, який мав визначальний вплив на літературну й фольклористичну освіту молодого романтика. П. Куліш писав, що вечорами вони «читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта – і оце була найбільша користь Кулішеві з того спoznання; професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово» [10, с. 243–244].

Важливими для становлення Куліша-фольклориста були й академічні лекції професора, про які майбутній видавець «Записок о Южной Руси» згадував наприкінці 1860-х рр. Проникливо й точно окресливши роль і значення усного народнопоетичного слова у процесі становлення нашої національної словесности, акцентуючи на високій естетичній вартості народних пісень і дум, Пантелеймон Олелькович зокрема зазначив: «Аж ось наука виявила десяток дум козацьких, дивуючись, що кобзарі українські, не знавши письменства, співали про давні часи по-гомерівськи. Потім напечатано збірничок сільських пісень. Здумали учені люде ще більш, постерігши в них пишну красу слова, якої рідко досягають і лавреати. Далі пішли вже збірники з приписками, увагами, історичними висліджуваннями, а київський професор Максимович почав з університетської кафедри глаголати про лірично і етично красу українських співів» [13, с. 426].

Діяльність раннього П. Куліша (кінець 1830 – перша половина 1840-х рр.) – це літературні твори у стилістиці романтизму з неодмінним яскравим місцевим колоритом (оповідання й повісті так званого «воронізького циклу», історичний роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», а також незакінчена поема-епопея «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмель-

² Цікаво, що Куліш мав якусь антипатію і до особи, і творчости Льва Толстого. Наприкінці свого життя (1893 р.) він писав князю М. Шаховському, що «был и емь критиком, беспощадным к произведениям Толстого, и беспощадность моя, соединявшая воедино поэта, умствователя и человека, сделала из меня чудо, – чудо незнания и нежелания знать множайшие из его произведений» [38, с. 206].

ницького») та активна фольклористична праця, що полягала у системній фіксації народнопоетичної традиції українського народу. Вивчення національного фольклору він планував трансформувати у серію народознавчих праць та «Історію України».

Класичними творами історико-літературного процесу середини XIX ст. стали ідилія «Орися» (написана 1844 р.) та історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (викінчений у своїй основі наприкінці літа 1846 р.). Ідилію високо цінував І. Франко, котрий так писав про неї в рецензії на альманах «Нива» щодо перекладу шостої пісні «Одиссеї», який здійснив П. Ніщинський: «Зміст тої пісні не чужий нашій літературі, відколи П. Куліш пересадив сю запахущу квітку старогрецької поезії на нашу рідну українську ниву в формі прекрасної ідилії “Орися”» [36, с. 376].

Історичний роман «Чорна рада», який заслужено здобув славу найкращого Кулішевого твору, українською мовою було опубліковано лише 1857 р. після того, як митцеві роком раніше повернули право друку [див.: 34].

Складність і неоднозначність проблематики роману безпосередньо впливали з непростих колізій того часу, який автор обрав історичним тлом для розгортання подій свого твору. Це був початковий період Руїни – тобто час другої половини XVII ст., коли один за одним змінювалися гетьмани, які боролися і за свою владу, і за національну свободу, а сам народ, Україна були розділені на Лівобережну та Правобережну, між Московщиною і Польщею. Україна поступово втрачала свою незалежність, що змушувало українських гетьманів шукати шляхів виходу з цього політичного становища. Як наслідок, з'являлися «сепаратні» з погляду Москви договори Івана Виговського («Гадяцький договір 1658 року» або, як у романі, «Гадяцькі пункти»), а потім і Юрія Хмельницького (Слободищенський трактат 1660 р.), які спричинилися до негайного вторгнення московських військ в Україну та нового розпалювання міжусобної війни між окремими групами українського суспільства.

Питання національної незалежності чи принаймні автономії були й предметом політичних інтриг. Про це свідчить зокрема той спосіб, у який Іван Брюховецький (як реальна історична особистість) після свого обрання на «чорній раді» обґрунтував російському цареві необхідність страти Якіма Сомка та його прибічників. За Самійлом Величком, І. Брюховецький писав, що «если бы поставлен был Сомко гетманом, то мел о тое будто стояти, абы, подлуг тых пактов Гадяцких, Малая Россия под державою Великого Государя Московского была захована; а если бы того неучинено, то и он Сомко будто иначей мел поступити» [25, с. 38].

Зміст роману, на мою думку, прояснено у прекрасно відтвореній кульмінаційній сцені «Чорної ради», де поле під Ніжином яскраво і недвозначно уособлює Україну, а її грабіжниками і гвалтівниками виступають і Брюховецький із запорожцями (вони спровокували цю раду), і Сомко зі Шрамом (вони на цю провокацію піддалися). Виразності вершинній сцені роману додало й те, що сам опис обставин «чорної ради» у творі дещо історично неточний – письменник «для більшої динамічності опису конденсує події, що тяглися довше, в один день» [29, с. 184]. Додам і таке нововведення, як використання кольору при визначенні симпатиків тієї чи тієї сторони – прибічники Сомка мали червоні стрічки, а Брюховецького – голубі. Це дуже стривожило Петра перед самою «чорною радою»: «Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірці червону стрічку. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!» [23, с. 333].

Свою оцінку діям запорозької старшини другої половини XVII ст. П. Куліш дав у відповідному місці в «Повісті про український народ» (1846): письменник вважав, що перемога Брюховецького на «чорній раді» для майбутнього української нації мала катастрофічні наслідки: «...старшини, які вийшли з ним на чорну раду із Запорозької Січі, були люди неграмотні, грубі, не мали уявлення про національну честь» [15, с. 206], а отримавши дворянські чини, дозволили московським воєводам закабалити український народ, який поступово втрачав свою правову і політичну самосвідомість.

Концептуальна спрямованість роману не обмежується лише виборами гетьмана та окресленням шляхів подальшого розвитку України – у романі виразно прочитується й питання вибору між патріотичним, загальнонаціональним та особистим, родинним. Саме тому Шрам із своїм сином на початку твору опиняються ніби на роздоріжжі – вони побачили величну панораму святого Києва, але обрали стежку до Хмарища. Образ Києва тут постає як Боже благословення діям полковника-священника Шрама, але його син усе ж ступив на цілком іншу життєву дорогу: після страти батька Петро спершу надумав було їхати на Запорозьку Січ, але якось наче мимоволі втрапив у Хмарище, де й залишився. Отже, герой знехтував кар'єрою лицаря, а обрав перспективу сімейного затишку на хуторі із милою його серцю дівчиною.

Стрижень романної оповіді – постійний рух героїв від одного пункту до другого, а тому основними, наскрізними у творі є образи дороги та людей, котрі нею прямують до своєї мети – спершу це просто стежки з Паволочі до Хмарища (у текстах 1857 року це Білогородський шлях),

далі дорога до Києва (зупинка в Братському монастирі, Софійському соборі та Києво-Печерській лаврі (у текстах 1857 року це лише Братський монастир та Києво-Печерська лавра), далі до Ніжина (у першому варіанті була Мотронівка) на «чорну раду», а після неї герої їдуть назад уже поодиночі: одні, щоб загинути (Шрам чи Шрамко), другі, щоб назавжди зникнути з українських теренів (Кирило Тур), а головні романні (не історичні) персонажі Петро і Леся, спершу роз'єднавшись, згодом таки поєднують свої долі вже в контексті хутірного затишку і спокою.

Важливим Кулішевим твором середини 1840-х рр. став науково-популярний нарис «Повесть об украинском народе» (1846) – це було знакове явище української суспільно-політичної думки середини XIX ст., що перевершило і водночас доповнило знамениті «Книги буття українського народу», які внаслідок того, що не з'явилися свого часу друком, так і не стали повноцінним фактором історико-літературного процесу 1840-х років. Твір П. Куліша завдяки своїй внутрішній полемічності, виразній національно-патріотичній заостреності, таланту і послідовній політичній позиції його автора значною мірою став завершальним акордом українського радикального чи політичного романтизму, який фактично припинився через розправу царського уряду з передовою українською інтелігенцією середини XIX століття. Закономірно, що саме цей твір став одним із основних звинувачувальних доказів жандармів Третього відділення у справі засудження Куліша навесні 1847 р.

«Повість про український народ» підсумувала Кулішеві пошуки власної історичної концепції минулого України у ранній романтичний період творчості, була яскравим свідченням активної українознавчої діяльності письменника, який, переїхавши в Петербург, не змінив векторів своєї праці. У столиці імперії він відчув настійну потребу писати про Україну та по-українськи, прагнучи «український язык поднять на степень литературного» [17, т. 1, с. 84], видавати українськомовний альманах, «написать “Чёрную раду” по-украински» [17, т. 1, с. 75]. Письменник розумів, що про Україну для російських читачів треба писати і російською мовою, хоча рідною мовою літератор володів набагато краще, ніж російською: «мне русский язык кажется иностранным» [17, т. 1, с. 75].

У «Повісті...» Куліш послідовно вживав етнонім «українці» (не малороси), скрізь писав «в Україні», а не «на Україні», наголошував на самотності української нації: українці – це «народ, який відрізняється від наших північноросійських простолюдинів мовою, одягом, звичаями і вдачею» [15, с. 152], а «південноруською мовою [саме мовою, а не наріччям! – В. І.]

розмовляє тринадцять мільйонів мешканців Російської та Австрійської держави» [15, с. 152]. Це був яскравий акцентований друкований виступ в обороні ідеї самотності української нації, зокрема в контексті відмінностей українців від росіян.

Чинником національного характеру українського народу в «Повісті про український народ» П. Куліш вважав свободу, а тому ця ідеологема постає як одна із домінуючих. За кожної слушної нагоди автор підкреслював цю рису своєї нації, вважаючи, що нестримне прагнення незалежності і вберегло українців від винищення. Тому коротко описуючи важке становище українського народу в 1630–40-х рр., П. Куліш зазначав: «Здавалось, уже ніколи не вирватись українцям зі свого рабства; але якраз у тому й гідність цього народу, що в ньому ніколи не згасала іскра свободи» [15, с. 165]. У цьому українцям допомагала їхня народна пам'ять про славне минуле нації, унаслідок чого наш народ, навіть перебуваючи в тяжкій неволі, «ніколи не втрачає надії на ліпші часи» [15, с. 165]. Літератор щоразу наголошував, що саме Україна є спадкоємицею Давньої Русі, яка, як він вважав, була прикметна своїми демократичними свободами.

Національна позиція П. Куліша стала визначальною у загалом позитивній оцінці діяльності таких українських гетьманів, як Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Павло Полуботок, тоді як проросійські дії Мартина Пушкаря, Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та інших наших правителів симпатії в молодого романтика не викликали.

Авторські роздуми про тенденції складного для України періоду Руїни перейняті справжнім боєм письменника-патріота за долю свого підневільного народу: П. Куліш зазначив, що «удар чолом» І. Брюховецького в Москві 1665 р. фактично знищив фундаментальні демократичні цінності нашого народу, а українська верхівка стала цілком залежною від московських вельмож, які робили з Україною все, що хотіли: «Від послаблення демократичної партії московські вельможі набули великого впливу на справи України, і, тримаючи залежними від себе недостойних її представників, робили з цією жалюгідною областю все, що хотіли» [15, с. 206–207].

Закономірним був і неприхований сум літератора за тими часами, коли народ був господарем своєї землі, а кожен українець «знав тоді, що він дійсний член нації, кожний обертав у своїй голові політичні ідеї; не обмежувався тільки своєю хатою, своїм селом, містом; його думка була така широка, як широка Україна, і все, що було запроваджено в Україні, кожному було добре відомо: чи то вибори гетьмана, чи війна із сусідами, чи договір з іноземною держа-

вою – все це проходило через усі голови, проникало в усі душі» [15, с. 207]. Тому коли б існували демократичні свобода і незалежність, як це було за часів Б. Хмельницького, то «так само б міцно із власних джерел розвинулась цивілізація, як і в західних країнах Європи» [15, с. 207].

Справжня «веремія» навколо «Повісті про український народ» зчинилася після арештів учасників Кирило-Мефодіївського братства, а Кулішеву працю російська влада цілком серйозно розглядала як один із найсуттєвіших чинників провини «братчиків».

Попри значущість літературної творчості раннього П. Куліша все ж особливо вагомими були його фольклорні матеріали, які молодий романтик спершу оформив у збірник «Украинские народные предания» (були надруковані 1847 р., але побачили світ лише 1893 р.), а згодом у «Записки о Южной Руси» (1856–1857), які прикметні не лише новаторською подачею фольклорного матеріалу, а й використанням фонетичного правопису «кулішівки» [див.: 18].

Із другої половини 1850-х рр. діяльність Пантелеймона Олельковича стає дуже інтенсивною: він виступає як прозаїк, літературний критик, публіцист, видавець, організатор громадсько-літературного процесу. Одночасно із «Записками о Южной Руси» та «Чорною радою» він посилено працював над проповідями священника Василя Гречулевича, яким також надавав дуже важливого значення, а деякі з них написав сам. Особливої відзнаки заслуговує його «Граматка», яка удостоїлася багатьох схвальних оцінок. Дуже характерним є щоденниковий відгук на неї Тараса Шевченка від 10 грудня 1857 р., котрий перебував у Нижньому Новгороді: «Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его “Граматку”. Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову» [39, с. 172].

П. Куліш робить численні спроби започаткувати український літературно-художній журнал, однак зі значними труднощами (передусім цензурними) здобув дозвіл лише на друк альманаху «Хата» (СПб., 1860). Коли Василь Білозерський таки добився права видавати журнал «Основа»³ (виходив у Петербурзі упродовж 1861–1862 рр.), літератор

³ Ось як сам Куліш невдовзі після закриття журналу оцінював його роль у суспільно-культурному житті України: «Самі здорові знаєте, скільки ми появили добра святого в “Основах”, що попередила вік народньої освіти української і через те зникла, на великий жаль праведних руських патріотів» [9, с. 518].

одразу ж став одним із найактивніших його співробітників. 1860 р. виходить друком перше зібрання його творів у чотирьох томах.

По смерті Т. Шевченка, у похоронах якого П. Куліш брав найактивнішу участь, він опублікував свою першу поетичну збірку «Досвітки» (СПб., 1862)⁴, численні статті (зокрема історико-публіцистичного плану) та повісті. Серед них виокремлю художньо-публіцистичний цикл «Листи з хутора» («Основа», 1861), який, як і загалом Кулішева «хутірна філософія», заслуговує на спеціальну увагу, а її окремі положення близькі й нашому часові. Варто назвати й поетичну збірку «Хуторна поезія» (1882) та опубліковані вже по смерті письменника «Хуторні недогарки» (1902).

Концепція хутора⁵ супроводжує митця протягом усього його довгого життя, починаючи із середини 1840-х рр. (роман «Чорна рада»⁶) та завершуючи життям самого письменника на хуторі Мотронівка (відомого і як Кулішівка та Ганнина Пустинь) у 1890-х роках. Проблему хутора треба проектувати й на ексцентричність постаті П. Куліша, який, за своїм зізнанням, після певного часу, проведеного в столиці, вже не міг «ехать ни в какой губернский город, где все половинчатое – и просвещение, и добрые нравы, и убеждения, и даже грамотность. Я переносюсь из крайности в крайность [врешті, це відповідало естетиці контрасту в романтиків. – В. І.] и поселяюсь после столицы в хуторе. Хуторская жизнь после столичной – самая лучшая» [22, с. 19].

За влучним спостереженням В. Петрова, в Україні «Куліш себе відчував європейцем, людиною міста. Себе, представника “городового козацтва”, він протиставляв степовому низовикові, Шевченкові, людині анархічних, гайдамацьких інстинктів. Але тут, серед європейців, в галасі й грюкоті великих міст він відчув себе хуторянином, людиною сільської закоханости. Він був європейцем між хуторянами і хуторянином між європейцями. На Захід він приніс свої хуторянські смаки й звички, й західню демократію він оцінив, розглядаючи її критичним оком українського дрібнопомісного хуторянина» [31, с. 78].

Дослідник також зазначав, що «вражіння від соціального життя Європи, від західньої цивілізації,

⁴ П. Куліш надавав важливого значення збірці. Ось що він писав Вересаєві: «Посилаю тобі книжечку мого компонування. Назвав я її “Досвітки”. Нехай тобі прочитають, щоб знав ти, як я живу на світі і про що я думаю, про що я згадую, чого людям бажаю» [6, с. 224].

⁵ М. Грушевський писав, що хутір для Куліша був і свого роду економічною класовою базою, водночас беручи слово хутір в лапки [2, с. 14].

⁶ На думку В. Петрова, тема хутора як «романтична уява острова блаженних» є основною у творі [30, с. 447]. Герой роману Петро Шраменко для свого життя по смерті батька обрав саме хутір, а не Запорозьку Січ.

культури великих міст (Куліш подорожував Європою, зокрема, в 1858, 1859 і 1861 рр. – В. І.) він усвідомив для себе як зайвий доказ на користь хуторянства» [31, с. 76]. Відтак, за В. Петровим, літератор уважав, що «урбаністична, великоміська західня цивілізація – соціально шкідлива» [31, с. 76], хоча «утонченность вкуса, образованность ума и благосостояние, распространенные на большую массу людей, производят в душе чувство необыкновенное: из-за одного этого чувства стоит путешествовать по Европе» [31, с. 74]. На думку ученого, погляди митця тут суголосні з ідеєю аграрного соціалізму О. Герцена.

Тему хутора в концепції творчого мислення П. Куліша треба розглядати у типологічному колі загальноєвропейського романтизму, однією із сутнісних ознак якого була виразна орієнтація на індивідуальне та національне начала. Кулішів хутір нерозривно пов'язаний із проблемою збереження національно-культурної самобутності України, адже хуторянин, за письменником, є незіпсованим морально і фізично, природною, а тому чистою людиною. Водночас Пантелеймон Олелькович ніколи не поставав обмеженим дядьком-хуторянином – для нього не були чужими інший світ, власне освіта, хоча у цьому питанні він і мав свою позицію. У першому «Листі з хутора» П. Куліш писав: «Хто ж винен тому обскурантизмові, коли ви тільки городи знали освітою забезпечувати, а нам не дали волі без свого городянського порядку хоть найменшу школу по громадському розуму у себе на селі завести?» [12, с. 525].

Коли місто він сприймав як уособлення матеріального («О, бодай вас, цивілізаторів! У вас усе тільки *сбыт и потребление* на умі! І якби весь мир закипів торгом, то вам би й раю Божого не треба» [12, с. 528]), то село у його розумінні духовно вище, благородніше. Як на характерний приклад можна покликатися на четвертий Кулішів лист «Про злодія в селі Гаківниці». У ньому описано історію надзвичайно привітного й гостинного селянина Дмитра Гарбуза, котрий на крадіжках чужого добра побудував свій добробут. Зрозуміло, ця його пристрасть не могла скінчитися чимось добрим – він урешті вирішив обікрасти церкву. Як покарання за це, сільська громада (під як представник влади вимагав посадити селянина до в'язниці) вирішила дати злодієві доброго прочухана і накласти своєрідну покуту: «Нехай три роки паламарює в церкві, нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, странного, нехай даремне всякого прочанина й захожого і проїжджачого контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, інше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як злодій» [19, с. 281]. Таке покарання благотворно вплинуло на селянина,

зрештою допомогло йому позбутися своєї погані звички – Дмитро перестав красти і перетворився в добропорядну людину, яку односельчани шанують і поважають. Представляючи цю ситуацію як надзвичайно прикметну для етики сільського життя, письменник наприкінці твору риторично запитує: «Ну, а в вас, добродію, у городах, що б з такого чоловіка зробили?» [19, с. 282].

Відомо, що свою «хутірську філософію» П. Куліш оформив лише наприкінці 1870-х рр., коли виступив із книжкою «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), яку одразу ж після виходу у світ було заборонено цензурою і вилучено з продажу. Варто зазначити, що цю унікальну книжку після появи було конфісковано і знищено (збереглося кілька примірників), а тому вона майже не доступна сучасному читачеві⁷.

Основною темою, яку письменник-філософ прагне всебічно обґрунтувати більше ніж на 200 сторінках книжки, є те, «як щедро обдарований від природи народ творить свої поетичні твори без підмоги шкільної науки й як людина, вихована живими письменами, тобто світом природи, ставиться до людини, освіченої через штучні письмена» [16, с. 141]. «Хутірська філософія...» певною мірою продовжує «Книги буття українського народу» передусім у плані обґрунтування ідеї морально-поетичної досконалості українського народу.

Однією з центральних тем «Хутірської філософії...» є протиставлення української нації, яка формувалася переважно в умовах бездержавності, начебто цивілізованій російській чи московській. Цю опозицію, думаю, варто розглядати крізь призму концепції О. Шпенглера, котрий писав: «Світове місто означає: космополітизм замість “вітчизни”⁸, холодний фактичний смисл замість благоговіння перед легендою і старшинством, наукова іррелігійність як петрефакт віджилої релігії серця, “суспільство” замість держави, природні права замість набутих» [41, с. 166]. Водночас П. Куліш категорично не приймав концепції української нації як нібито споконвічно демократичної, «безбуржуазної», а отже, й неповної, яку приблизно у ті ж часи обґрунтував М. Костомаров, запропонувавши ідею української мови й літератури як винятково селянських, а тому й придатних лише для «хатнього вжитку».

⁷ Перевидання праці в українському перекладі здійснив О. Шокало [див.: 16, с. 139–381].

⁸ О. Шпенглер досить своєрідно прокоментував поняття «вітчизна»: це «глибоке слово, що дістає свій смисл із того моменту, коли варвар стає культурною людиною, і знову втрачає його (себто, смисл, значення. – В. І.), коли цивілізована людина своїм девізом робить принцип “Ubi bene, ubi patria” (вітчизна там, де добре. – В. І.)» [41, с. 166].

Письменник розпочав розгляд заявленої проблеми з висвітлення того історичного періоду, коли український народ волею історичної долі був майже знищений у XIII столітті. Тоді став занепадати Київ, а з ним і вся наша велична культура, перервалася культурно-історична традиція. На переконання П. Куліша, націю від загибелі врятували прості люди: «Самі генії серця рятували нас; генії світлого, бистрого розуму, делікатного смаку, високої поезії були в нас неможливі. Занадто глибоко втоптали нас у землю копита ординських коней. Занадто дуже ми були заклопотані боротьбою за існування. Занадто мало ми користувалися правильним нагромадженням багатства, будучи в безпеці, а без нього неможливе відродження наук, розквіт словесности, прагнення до мистецтв. Ми залишалися татарськими недобитками навіть і тоді, коли, в свою чергу, побили й придушили татар» [16, с. 222].

Наслідком цього був занепад політичного життя, але наш народ ніколи не втрачав свого природного розуму, розуму серця. Не давали йому вмерти народна пісня та дума. Це добре розуміли загарбники, які вдавалися до звичного для завойовників фальшування минулого – «ляхи <...> зробили з руського народу народ Хохол, <...> навчили той народ співати пісень, яких самі зроду не співали», а «московські пильні читачі <...> стали доводити народу Хохлу, що на білому київському піску помітні сліди північноруських личаків, і що тому не слід йому співати за лясською направою, а співав би він краще “Вниз по матушке по Волге” або “Гулял молодец по Пресне”» [16, с. 226–227]. У боротьбі з цією культурною експансією важливу роль відіграла інтелігенція, яка переконувала українців, що саме від них, «а не від когось іншого пішла руська земля, що йому не випадає занедбувати рідне краще задля сусіднього гіршого» [16, с. 227].

Питання українсько-російських взаємин П. Куліш прекрасно представив у формі історії-притчі про царство, що складалося з двох несхожих одна на другу половин – південної й північної, в яких жили люди «не однакового темпераменту, не однакових нахилів і здібностей» [16, с. 231]. Автор «Хутірської філософії...» свідомо переставляє географічні координати цих народів: північна половина була дуже благодатним краєм з прекрасною природою, а південна – «горяно-кам'яниста», її «приваблива і zarazом страшна» природа «взагалі являла суворий вигляд пустелі» [16, с. 231]. Закономірно, що жителі півдня торгували й вели безкінечні загарбницькі війни, а мешканці півночі натомість любили обробляти землю. Хоча обидва народи вірили в єдиного Бога і приносили йому свої жертви, однак Всевишній постійно приймав жертву мешканців північної половини царства, а от «майже завжди ставалося,

що дим од жертви південної людности стелився по землі» [16, с. 241], як і жертвоприношення Каїна. Через те між цими народами споконвіків був явний, але «легкий антагонізм», котрий однак поступово набирив усе гостріших форм вияву, хоча сумирні за своєю натурою хлібороби півночі не чинили сусідам-завойовникам особливого спротиву. Півднєві ніяк не вдавалося остаточно підкорити собі північ, бо тамтешній народ мав те, чого не мали завойовники – справжню поезію, стосовно якої північні хлібороби «стояли настільки ж вище над своїми торговими сусідами, як давні греки – над своїми завойовниками, римлянами» [16, с. 235].

Висвітлюючи перипетії протистояння народів півночі й півдня, П. Куліш врешті дешифрує «езопівську» мову викладу: про південну націю збереглося прислів'я, яке, на думку автора «Хутірської філософії...», варто подати в оригіналі, «але мову обох народів втрачено чи принаймні невідомо, як вимовлялися голосні літери в цій мові» [16, с. 242]. Саме прислів'я «має страшний зміст, а саме: що начебто південна людність “не вірила сльозам”» [16, с. 242], що письменник одразу ж відтінив німецькою цитатою із Ф. Шиллера про плач дитини. Відомо, що це прислів'я, яке має такий вигляд: «Москва слезам не верит, Москва кровушки жаждет», – поклала в центр художньої ідеї забороненої упродовж тривалого часу драми-трагедії «Бояриня» Леся Українка, акцентуючи на «азійській» (себто монгольській чи батиївській) жорстокості московського царства другої половини XVII століття. Смісл прислів'я прочитується й через те, що, за П. Кулішем, Бог хоче милості, а не жертви. Однак яка може бути в московитян «ласка, яке милосердя до слабкого, коли їхнє серце відвикло від поезії рідних долин і назвало її нісенітницею?» [16, с. 242].

Зміст праці П. Куліша «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія» дав підстави визначному українському письменникові В. Шевчуку для такого висновку: «Народ імперіалістичний і його культура по-своєму приречені та штучні, майбутнього вони в людській цивілізації не мають, а мають його народи, хоч і недержавні, але зі світлим народним ідеалом» [40, с. 65].

Безперечно, національне відродження України не в поверненні до хуторянського укладу життя, але збереження села та хутора як «незамулених»⁹ оазисів нашої самотності й процвітання не-

⁹ Вкажу на цікаву, однак малодосліджену драму М. Кропивницького в п'яти діях і шести одмінах «Замулені джерела» (1895). На мою думку, драматург намагався довести, що село та родина як ще донедавна чисті джерела чи криниці української національної ідентичности тепер замулено, а відтак уже не є тими силами, які протистоять шаленому тиску аморальности та русифікації.

обхідно – у цьому один із повчальних висновків «хутірської філософії» П. Куліша, яка заслуговує подальшого поглибленого вивчення.

Із закриттям «Основи» наприкінці 1862 р. призупинився і напружений ритм письменницької праці невтомного Пантелеймона Олельковича. Якийсь час він перебував у роздумах і ваганнях щодо своєї подальшої долі. 1864 р. письменник прийняв пропозицію переїхати до Варшави в Міністерство освіти, де змушений був фактично сприяти русифікації польської освітньої системи, зокрема переведенню польських навчальних книжок на кириличну азбуку, за що зазнав критики від українських і польських діячів культури.

Про свою місію у Польщі він досить своєрідно писав у листі до Остапа Вересая: «Завела мене доля аж за річку Вислу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як поряdkували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораемось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхецькій, а нахиляємо їх під закон. От на таке-то діло і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу пішки, бо йому любо ляха гнuzдати» [6, с. 224–225].

П. Куліш у цей час налагодив тісні стосунки з українською інтелігенцією в Галичині, розпочав активне співробітництво з народовським журналом «Правда». Ця обставина й була вирішальною для визначення подальшої долі письменника (новий керівник цього департаменту, намісник Берг, поставив митця перед дилемою: або відмовитися від своїх українофільських переконань, або вийти у відставку [26, с. 172]¹⁰), і 1869 р. (за іншими даними 1868 р.) він покинув чиновницьку працю і цілком зосередився на літературній діяльності.

Вплив П. Куліша на розвиток культурно-літературного та громадсько-політичного процесу в

¹⁰ Характеристичною є замітка щодо цього в 17 числі журналу «Правда» за 1868 р.: «Пантелеймон О. Куліш, ще донедавна директор справ духовних в “учредительном комитете” в Варшаві, віддалений з своєї служби по тій єдиній причині, що не хотів публічно виступати против української справи. Подаючи сей факт до відомости наших читателів, не можемо замовчати про огидний поступок одного варшавського чиновника, котрий недавно до редакції “Правди” (і відав і “Слова”) заслав дотичну допись тої гряті, що “вісті про усунене п. Куліша зо служби суть неправдиві”. Видно, водятця і найпідліщої брехні [люди], щоб тільки прослідование рущини в Росії перед лицем слав’янства замаскувати. Чи такі поступки прискорять симпатії для Росії, – покаже будучина».

Галичині був дуже значним. Зокрема І. Франко, публікуючи його переписку з Володимиром Барвінським у першій половині 1871 р., зазначає: «В истории умственного и национального развития Галицкой Руси в 60-х и первой половине 70-х годов П. А. Кулиш играл большую роль; его влияние было громадное и сделалось одним из твердых оснований так называемой народной или украинофильской партии в Галичине» [27, с. 83–84].

У 1860-х рр. письменник усе більше задумується над станом та статусом української літератури, розширенням сфер уживання літературної мови. Головно саме тому він і розпочинає плано-мірну титанічну роботу над перекладами українською мовою Біблії¹¹. Повний переклад Святого Письма вийшов у світ уже по його смерті у Відні в 1903 р., а кілька книг Старого Заповіту перетлумачили також Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький¹².

Митцеві належать переклади принаймні 13 творів Вільяма Шекспіра, але лише «Отелло», «Троїл та Крессіда» і «Комедія помилок» вийшли за його життя у Львові 1882 р., решта побачила світ у 1900–1902 рр. завдяки активній участі І. Франка. П. Куліш перекладав і поетичні твори Дж. Байрона, Ф. Шиллера та інших авторів.

Важливо, що в перекладацькій справі Куліш прагнув не використовувати російських перекладів, а тому послуговувався переважно оригіналом. Ось що він писав ще 1857 р., фактично декларуючи своє перекладацьке кредо: «Оце я, оддыхаючи, переложив по-нашому перву пісню “Чайлда Гарольда” так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська та наша. Переложу і три останні, і побачите, коли не буде добре. Так же само треба переложити “Гамлета”, “Вільгельма Телля”, “Ґеца фон-Берліхінген” і “Лямермурську молоду”, щоб виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічій» [7, с. 105].

Праця в польських архівах, а також вплив деяких польських письменників значною мірою спричинилися до певної зміни науково-історичних і філософських позицій літератора, що позначилося

¹¹ Тут необхідно зазначити, що такий переклад П. Куліш задумав принаймні ще у 1850-х рр. У листі до Василя Тарновського від 24 жовтня 1856 р. він зазначав, що тепер думає «о новом труде для народа: о переводе “Евангелия”, сведенного по порядку событий, с приличными замечаниями» [20, с. 124].

¹² П. Куліш поставився до цієї справи дуже відповідально: він посилено вивчав давньоєврейську мову, хоча це і було досить непросто. У листі до Івана Хільчевського із Варшави від 29 листопада 1868 р. він зазначав: «Учусь по еврейски и перевел с лучших переводов четвертую часть всей “Библии” да почти всю “Псалтырь” стихами (107 псалмов уже)» [21, с. 90–91].

на його відомій тритомній «Истории воссоединения Руси» (1874–1877)¹³, яка, незважаючи на деякі негативні моменти (зокрема щодо Шевченка і Костомарова тощо), загалом є значним кроком у справді науковому осмисленні нашого історичного минулого, про що свідчить та висока оцінка, яку їй дав М. Грушевський.

На початку 1880-х рр. П. Куліш зробив спробу об'єднати українську галицьку і польську інтелігенцію, для чого 1882 р. написав публіцистичну брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», за яку зазнав гострої (часто не зовсім справедливої) критики від Данила Мордовця, М. Костомарова та І. Франка. Того ж року Пантелеймон Олелькович зважився на безпрецедентний крок у своєму житті: на ім'я міністра внутрішніх справ Росії написав заяву з проханням позбавити його російського громадянства (що було задоволено). Однак невдовзі через низку причин він передумав приймати австрійське підданство і приїхав назад до Мотронівки, хоча шість років не робив жодних зусиль для повернення собі російського громадянства.

Наприкінці свого життя у 1880–1890-х рр. літератор знову активно працює як поет (публікує збірки «Хуторна поезія» (1882) і «Дзвін» (1893), численні епічні поеми), драматург («Байда, князь Вишневецький», 1884; «Цар Наливай» і «Петро Сагайдашний», обидві опубліковано посмертно 1900 р.), перекладач (окрім згаданих вище перекладів Біблії і драм В. Шекспіра, а також великих творів Дж. Байрона, уклав поетичну збірку своїх перекладів із Г. Гейне, Й. Гете, Ф. Шиллера, Дж. Байрона, яка вийшла під назвою «Позичена кобза» у 1897 р.). Власне, письменник здійснив своє життєве кредо – безперестанно працювати: «Я перестану працювати в день моєї смерті, хоча бы она случилась в самом деле через 25 лет» [21, с. 96]. Навіть уже

¹³ Куліш спершу хотів назвати свою працю «История украинского козачества до Богдана Хмельницкого», а згодом переназвав її так: «История оторванной Руси от начала ее колонизации после татарского опустошения до последнего воссоединения некоторых частей ее под державою русских царей» [21, с. 131].

втративши мову, на смертному одрі він креслив у повітрі якісь літери.

Куліш прекрасно знав майже всі європейські мови, добре орієнтувався в тодішньому історико-літературному процесі, у своїй творчості він однак завжди спирався на українські традиції та ідеали, виражені в національному фольклорі, водночас не відкидаючи і досягнень європейської культури. Ось що він писав про себе наприкінці 1845 р.: «Уединенная жизнь и долговременное изучение таких писателей, как Гомер, Данте, Шекспир, вместе с изучением истории и народной поэзии своей родины поставили меня <...> крепко на ноги» [24, с. 207]¹⁴.

Уже в 1860-і рр., переглядаючи в «Основи» новинки української літератури, П. Куліш так писав про роль і значення чужоземних впливів на українське слово: «Сумуємо ми тут не помалу, як се здається чудно сим нашим письмакам, що мов українцеві не треба того й знати, як інші народи коло свого побиту і коло свого слова порались. Не те, щоб їх собі за взір ставити: се інша річ. Наш брат, поживши поміж німцями, німцем не зробиться, та якось у його своє діло твердійше і рівнійше йде, що він на сусідські справи надивився. А найбільш у словесности» [14, с. 60]. Відтак, справжнім національним письменником, за П. Кулішем, може стати той, хто не лише глибоко осмислить традиції свого народу, а й культурні скарби інших: «Треба своє товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для його писати, а свого товариства не знатимеш довіку, не знавши, як жили, як побивались і працювали інші народи і товариства» [14, с. 60].

Перспективи вивчення творчості П. Куліша пов'язані насамперед із виданням «Повного зібрання» його творів, яке здійснює видавництво «Критика»: уже побачили світ два томи Кулішевого листування (1841–1856) та академічне видання праці «Записки о Южной Руси». На підході нові томи.

¹⁴ Про вплив англійської літературної традиції на формування творчого мислення Куліша [див.: 1, с. 149–257]. У листі до Данила Каменецького від 12 вересня 1859 р. П. Куліш зазначав, що «наша Малороссия вообще ближе к Англии, чем какая-либо часть [Российской] империи» [11, с. 378].

Література

1. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну («Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта) / Р. Багрій. – К., 1993.

2. Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – № 1–2.

3. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш / Д. Дорошенко. – К., Ляйпціг, [19-?].

4. Євшан М. Боротьба генерацій і українська література / М. Євшан // Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика. – К., 1998.

5. Коцюбинський М. Зібрання творів: у 7 т. / М. Коцюбинський. – К., 1975. – Т. 5.

6. Куліш П. Вересаєві О. Листи / П. Куліш // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXIV.

7. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / П. Куліш. – Нью-Йорк–Торонто, 1984.

8. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий виход Квітчиних повістей / П. Куліш. – СПб., 1858.
9. Куліш П. До Счастливого Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки» / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 6 т. – Л., 1910. – Т. 6.
10. Куліш П. Жизнь Куліша / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 2 т. – К., 1994. – Т. 1.
11. Куліш П. Каменецькому Д. Лист від 12 вересня 1859 року / П. Куліш // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI.
12. Куліш П. Листи з хутора. Лист I / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 6 т. – Л., 1910. – Т. 6.
13. Куліш П. Нарис історії словесности русько-української / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 6 т. – Л., 1910. – Т. 6.
14. Куліш П. Перегляд українських книжок / П. Куліш // Основа. – 1862. – №1.
15. Куліш П. Повість про український народ / П. Куліш; упоряд. та авт. вступ. статті В. Івашків. – Тернопіль, 2016.
16. Куліш П. Повість про український народ; Мое життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш/ перекл. О. Шокало. – К., 2005.
17. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш; упоряд., комент. О. Федорук. – К., 2005. – Т. 1: 1841–1850; – Т. 2: 1850–1856.
18. Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці. Публіцистика / П. Куліш. – К.: Критика, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: у 2 кн. / упоряд., стаття, комент. В. Івашківа.
19. Куліш П. Про злодія у селі Гаківниці / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 6 т. – Л., 1910. – Т. 5.
20. Куліш П. Тарнавському В. Лист від 24 жовтня 1856 р. / П. Куліш // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI.
21. Куліш П. Хільчевському І. Лист від 29 листопада 1868 р. і від 25 грудня 1869 р. / П. Куліш // Киевская старина. – 1898. – Т. LX.
22. Куліш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия / П. Куліш. – СПб., 1879.
23. Куліш П. Чорна рада, хроніка 1663 року / П. Куліш. – СПб., 1857.
24. Куліш П. Юзефовичеві М. Лист від 25 грудня 1845 р. / П. Куліш // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV.
25. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: у 3 т. – К., 1851. – Т. 2.
26. Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш / М. Лободовский // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII.
27. Мирон. Переписка Кулиша с Владимиром Барвинским / Мирон // Киевская старина. – 1898. – Т. LXIII.
28. Н[ауменко] В. Полугодовая панахида по П. А. Кулишу / В. Н[ауменко] // Киевская старина. – 1897. – Т. LVIII.
29. Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Куліша / Л. Окиншевич // Куліш П. Твори. – Х.–К., 1931. – Т. 3.
30. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість / В. Петров. – К., 1929.
31. Петров В. Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) / В. Петров // Життя й революція. – 1926. – № 7.
32. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Н. Петров. – К., 1884.
33. Спогади про Лесю Українку. – К., 1963.
34. Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту / О. Федорук. – К., 2019.
35. Франко І. Метод і задача історії літератури / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 41.
36. Франко І. «Нива». Український літературний збірник. Одеса, 1885 року / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1980. – Т. 26.
37. Хвильовий М. Думки проти течії / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори: у 2 т. – К., 1990. – Т. 2.
38. Шаховский Н. Памяти П. А. Кулиша / Н. Шаховский // Русское обозрение. – Москва, 1897. – Т. 44 (Март).
39. Шевченко Т. Щоденник / Т. Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 6 т. – К., 1963. – Т. 5.
40. Шевчук В. Книга-сповідь. Про «Хутірську філософію» Пантелеймона Куліша / В. Шевчук // Хроніка 2000. – К., 1992. – Вип. 2.
41. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Москва, 1993. – Т. 1. Гештальт и действительность.